

Mirosław Wróblewski¹

Polski system odpowiedzialności dyscyplinarnej sędziów w świetle standardów prawa Unii Europejskiej

Słowa kluczowe: odpowiedzialność dyscyplinarna, niezawisłość sędziowska, gwarancje niezależności, sąd, pytanie prejudycjalne

Keywords: disciplinary liability, independence of the judge, guarantees of independence, court, preliminary question

Streszczenie

Opracowanie przedstawia aktualną problematykę odpowiedzialności dyscyplinarnej sędziów, poczynając od wskazania historycznych już prób wprowadzenia nowych, ujednoczonych regulacji, mających w założeniu obejmować większość zawodów prawniczych, aż do uchwalenia przepisów statuujących Izbę Dyscyplinarną Sądu Najwyższego i tzw. ustawy dyscyplinującej sędziów. Autor przeprowadza pogłębioną analizę regulacji dyscyplinarnych pod kątem testu zgodności z normami prawa UE i koniecznością zapewnienia przez prawo krajowe efektywności unijnych rozwiązań prawnych.

¹ ORCID ID: 0000-0002-2148-2905, magister, Zespół Prawa Konstytucyjnego, Międzynarodowego i Europejskiego, Biuro Rzecznika Praw Obywatelskich; radca prawny. E-mail: m.wroblewski@brpo.gov.pl.

Abstract**Polish System of Disciplinary Liability of Judges in
the Light of Standards European Union Law**

The study presents current issues of the disciplinary liability of judges, starting with an indication of historical attempts to introduce new, unified regulations intended to cover most of the legal professions, up to the enactment of the statutes of the Disciplinary Chamber of the Supreme Court and the so-called Disciplinary Law for judges. The author conducts an in-depth analysis of the disciplinary regulations in terms of testing compliance with EU law standards and the need to ensure the effectiveness of EU legal solutions.

✱

Odpowiedzialność dyscyplinarna zawodów zaufania publicznego, a do takich należą zawody prawnicze – w tym sędziego, służy przeciwdziałaniu arbitralności, wyeliminowaniu naruszania reguł prawnych, społecznych i deontologicznych. O skuteczności tej odpowiedzialności przesądza zarówno efektywność postępowań dyscyplinarnych, jak i nieuchronność sankcji dyscyplinarnych. Słabości tych mechanizmów, uwidaczniane w poszczególnych przypadkach, wywoływały dyskusję o konieczności wprowadzenia zmian². O potrzebie zapewnienia lepszej skuteczności przepisów dyscyplinarnych w odniesieniu do zawodów prawniczych mówiono i pisano w naszym kraju od wielu lat³. Rzecznik Praw Obywatelskich V kadencji powołał zespół eks-

² Zob. np. K. Wojtaszek, *Czy warto pisać o odpowiedzialności dyscyplinarnej sędziów?*, „Krajowa Rada Sądownictwa” 2016, nr 2, s. 5–8. Zob. też E. Gudowska-Natanek, *Formalne prawo odpowiedzialności dyscyplinarnej sędziów sądów powszechnych*, „Przeгляд Prawa Konstytucyjnego” 2018, nr 1, s. 153–170.

³ Zob. m.in.: W. Kozielewicz, *Odpowiedzialność dyscyplinarna sędziów, prokuratorów, adwokatów, radców prawnych i notariuszy*, Warszawa 2012; *Postępowania dyscyplinarne w wolnych zawodach prawniczych. Model ustrojowy i praktyka*, Materiały z konferencji z dnia 5 marca 2012 r., red. A. Bodnar P. Kubaszewski, Warszawa 2013; P. Czarnecki, *Postępowanie dyscyplinarne wobec osób wykonujących prawnicze zawody zaufania publicznego*, Warszawa 2013; K. Kremens, *Model postępowania dyscyplinarnego wobec prokuratorów – wybrane zagadnienia*, „Białostockie Studia Prawnicze” 2017, vol. 22, nr 1, s. 35–44.

pertów, którego celem było wypracowanie założeń nowej regulacji o odpowiedzialności dyscyplinarnej w zawodach prawniczych⁴, formułował też samodzielnie postulaty dotyczące potrzeby takich zmian⁵. Postulaty te podnoszono także odnośnie do postępowań dyscyplinarnych sędziów. Jednym z nich była propozycja ujednoczenia tych postępowań tak, by identyczne zasady dyscyplinarne obejmowały różne zawody prawnicze w Polsce. Jednym z pierwszych projektów ustawodawczych, konkretyzujących tę koncepcję, był – złożony w 2007 r. przez rząd sprawujący władzę w latach 2005–2007 – projekt ustawy o postępowaniu dyscyplinarnym wobec osób wykonujących niektóre zawody prawnicze⁶. Został on krytycznie oceniony przez prawników jako fundamentalnie niezgodny z art. 17 Konstytucji RP⁷ i nie został uchwalony. Z kolei propozycja zawarta w projekcie ustawy z 2012 r. o postępowaniu dyscyplinarnym wobec osób wykonujących niektóre zawody prawnicze⁸, zakładała m.in. wprowadzenie jednolitego sądownictwa dyscyplinarnego dla sędziów sądów powszechnych, prokuratorów, adwokatów, radców prawnych, komorników i notariuszy (w pierwszej instancji miały orzekać specjalnie utworzone wydziały dyscyplinarne w sądach apelacyjnych, w drugiej Sąd Najwyższy). Zdaniem projektodawców proponowany model sądownictwa dyscyplinarnego miał z jednej strony zagwarantować ujednoczenie kryteriów, jakie znajdują zastosowanie wobec osób poddanych postępowaniu dyscyplinarnemu, z drugiej zaś, między innymi, przez przepisy przewidujące jawność rozpraw dyscyplinarnych, stanowić dla społeczeństwa zapewnienie, że każde zachowanie naruszające normy etyki danego zawodu zostanie odpowiednio do stopnia

⁴ Zob. *Informacja o działalności Rzecznika Praw Obywatelskich w 2007 r., z uwagami o stanie przestrzegania wolności i praw człowieka i obywatela* (druk sejmowy nr 445), <https://www.rpo.gov.pl/pl/content/wyst%C4%85pienie-rpo-janusza-kochanowskiego-13-06-2008-informacja-roczna-za-rok-2007> (29.12.2019).

⁵ M. Wróblewski, *Postępowania dyscyplinarne w wolnych zawodach prawniczych z perspektywy RPO*, [w:] *Postępowania dyscyplinarne w wolnych zawodach...*, s. 14–17.

⁶ Druk sejmowy nr 970.

⁷ A. Bojańczyk, *Opinia do projektu ustawy o postępowaniu dyscyplinarnym wobec osób wykonujących niektóre zawody prawnicze z 14 sierpnia 2007 r.*, zob.: [http://orka.sejm.gov.pl/IEKSBAS.nsf/0/C125728000417C20C125734600430931/\\$file/i1743-07.pdf](http://orka.sejm.gov.pl/IEKSBAS.nsf/0/C125728000417C20C125734600430931/$file/i1743-07.pdf) (29.12.2019).

⁸ Projekt ustawy z 29 sierpnia 2012 r. wniesiony przez klub poselski Solidarnej Polski (druk sejmowy nr 1048), zob.: [http://orka.sejm.gov.pl/Druki7ka.nsf/Projekty/7-020-547-2013/\\$file/7-020-547-2013.pdf](http://orka.sejm.gov.pl/Druki7ka.nsf/Projekty/7-020-547-2013/$file/7-020-547-2013.pdf) (29.12.2019), wniesiony ponownie w 2013 r. (druk sejmowy nr 1202).

zawinienia napiętnowane, niezależnie od interesu członka danej korporacji zawodowej. Celem regulacji miało być także wyeliminowanie podnoszonych niejednokrotnie zarzutów uzależnienia inicjowania i rozpoznawania spraw dyscyplinarnych od wpływu interesu danej grupy zawodowej. Projekt ustawy został krytycznie oceniony przez doktrynę prawa⁹, jak też w toku procesu legislacyjnego, m.in. przez rząd¹⁰, który uznał projekt za niepotrzebny, i w efekcie nie został on uchwalony.

Nie może stanowić więc większego zaskoczenia fakt, że autorzy wcześniejszych projektów ustawodawczych, stanowiąc część ugrupowania rządzącego od 2015 r., uchwalili nowe przepisy dyscyplinarne mocą ustawy z 8 grudnia 2017 r. o Sądzie Najwyższym¹¹. Zauważyć jednak trzeba, że w porównaniu z projektem z 2012 r. ten ostatni dotyczy już wyłącznie sędziów (sądów powszechnych, wojskowych, administracyjnych i Sądu Najwyższego) oraz prokuratorów. Nie objął natomiast, poza sądowym etapem postępowania dyscyplinarnego, innych zawodów prawniczych. Nie była to już więc realizacja koncepcji ujednolicenia zasad postępowania dyscyplinarnego w odniesieniu do zawodów prawniczych, lecz raczej realizacja dążenia do wzmocnienia kontroli nad odpowiedzialnością dyscyplinarną sędziów, i częściowo – prokuratorów.

Pomijając kwestię (nie)trafności znajdujących się we wskazanych wyżej projektach odniesień do Konstytucji RP oraz Europejskiej Konwencji Praw Człowieka (EKPCz), a co za tym idzie, odniesień do orzecznictwa Trybunału Konstytucyjnego (TK) oraz Europejskiego Trybunału Praw Człowieka (ETPCz), należy podkreślić, że wspólny dla tych projektów ustaw oraz ustawy grudniowej o SN z 2017 r. jest brak jakiegokolwiek odniesienia, czy to w samych przepisach, czy to w uzasadnieniu projektu, do standardów prawa Unii Europejskiej dotyczących odpowiedzialności dyscyplinarnej oraz postępowań dyscyplinarnych.

O ile do pewnego stopnia można to zrozumieć w przypadku wcześniejszych projektów ustawowych, to już w odniesieniu do ustawy uchwalonej

⁹ Zob. P. Czarnecki, *Postępowanie dyscyplinarne...*, s. 404–417.

¹⁰ Stanowisko Rady Ministrów z 14 czerwca 2013 r. nr pisma: DSPA-140–67(4)/13, zob.: [http://orka.sejm.gov.pl/Druki7ka.nsf/0/6F48CFBB29F497E7C1257B8F00362019/\\$file/1202-s.pdf](http://orka.sejm.gov.pl/Druki7ka.nsf/0/6F48CFBB29F497E7C1257B8F00362019/$file/1202-s.pdf) (29.12.2019).

¹¹ Dz.U. 2018, poz. 5 ze zm., obecnie: Dz.U. 2019, poz. 825.

w 2017 r. można mówić o istotnym zaniechaniu. Przed uchwaleniem ustawy z grudnia 2017 r. Trybunał Sprawiedliwości Unii Europejskiej (TSUE) miał bowiem okazję wielokrotnie wypowiedzieć się na temat związków prawa unijnego z krajowymi regulacjami dotyczącymi postępowań dyscyplinarnych, wyznaczając ustawodawcom krajowym dosyć jasne standardy, które obowiązują ich w tym zakresie. W prezydenckim projekcie ustawy o Sądzie Najwyższym z 2017 r. znalazło się co prawda odwołanie do wyroku TSUE z 6 listopada 2012 r. w sprawie C-286/12, dotyczącej zmiany wieku emerytalnego węgierskich sędziów, jednak tylko po to, by wykazać różnice projektowanej polskiej regulacji, wskazujące na jej zgodność z prawem UE. Co więcej, w uzasadnieniu tego projektu ustawy wskazano, że zawiera on materię nieobjętą prawem unijnym i nie podlegającą notyfikacji Unii Europejskiej. Uzasadnienie to nie uwzględniało nowego orzecznictwa TSUE dotyczącego unijnej zasady skutecznej ochrony sądowej i prawa do niezależnego sądu.

Tymczasem, jak już wspomniano, w orzecznictwie TSUE można było odnaleźć przed uchwaleniem ustawy grudniowej o SN bezpośrednie wskazania dotyczące unijnych standardów postępowań dyscyplinarnych. Jednym z najbardziej znanych wyroków w tym zakresie jest wyrok w sprawie C-614/14 *Atanas Ognyanov*¹², w którym TSUE stwierdził, że „przepis krajowy, taki jak ten rozpatrywany w postępowaniu głównym, może w szczególności skutkować powstrzymaniem się przez sąd krajowy od zadania pytań prejudycjalnych Trybunałowi w celu uniknięcia wyłączenia ze sprawy i narażenia się na sankcje dyscyplinarne lub wniesienia niedopuszczalnych wniosków o wydanie orzeczenia w trybie prejudycjalnym. A zatem taki przepis narusza przyznane sądom krajowym w art. 267 TFUE prerogatywy i w konsekwencji wpływa na skuteczność ustanowionej w ramach mechanizmu odesłania prejudycjalnego współpracy między Trybunałem a sądami krajowymi” (pkt 25 wyroku). Jednoznacznie więc Trybunał Sprawiedliwości zanegował możliwość istnienia i stosowania dyscyplinarnych przepisów krajowych, które w jakikolwiek sposób choćby tylko mogły się przyczyniać do zniechęcenia sądów krajowych (każdego szczebla i instancji) od kierowania do Trybunału pytań prejudycjalnych na podstawie art. 267 TFUE. Podkreślić należy, że wyrok ten jest dobrym przykładem standardu orzeczniczego, który wynika także z wielu in-

¹² Wyrok TSUE z 5 lipca 2016 r., ECLI:EU:C:2016:514.

nych wyroków Trybunału Sprawiedliwości i wpisuje się w jego stabilną linię orzeczniczą w tym względzie. Warto wspomnieć m.in., że już później w wyroku w sprawie C-216/18 *LM PPU*¹³ Trybunał Sprawiedliwości podniósł niezwykle ważną kwestię – a mianowicie wymaganie, by krajowe przepisy dyscyplinarne dotyczące sędziów, z uwagi na zasadę sędziowskiej niezawisłości, gwarantowały brak możliwości wykorzystywania tych postępowań do politycznego oddziaływania na treść orzeczeń sądowych. TSUE podkreślił w tym wyroku, że „normy, które określają w szczególności zarówno zachowania stanowiące przewinienia dyscyplinarne, jak i konkretnie mające zastosowanie kary, przewidują interwencję niezależnego organu zgodnie z procedurą w pełni gwarantującą prawa potwierdzone w art. 47 i 48 Karty, w tym prawo do obrony, oraz przewidują możliwość zaskarżenia orzeczeń organów dyscyplinarnych, są podstawowymi gwarancjami służącymi zachowaniu niezawisłości władzy sądowniczej” (pkt 67 wyroku).

Pierwszorzędne znaczenie należy przypisać wyznaczonym w orzecznictwie TSUE standardom dotyczącym związków, jakie szczególne zasady odpowiedzialności służbowej, czy też dyscyplinarnej sędziów, mają w odniesieniu do zasady niezawisłości sędziów i niezależności sądów¹⁴. Przełomowym orzeczeniem, w zakresie takich związków między krajowymi przepisami dotyczącymi niezawisłości sędziów i niezależności sądów, był wyrok Trybunału w sprawie C-64/16 *Associação Sindical dos Juizes Portugueses*¹⁵, zapadły kwartał po uchwaleniu ustawy o SN. W wyroku tym TSUE uznał po raz pierwszy w sposób niebudzący wątpliwości, że kwestie dotyczące organizacji krajowego sądownego wymiaru sprawiedliwości, uchodzące dotychczas zasadniczo za oazę suwerenności państwowej, objęte są gwarancjami unijnej zasady skutecznej ochrony sądowej wynikającej z art. 19 ust. 1 akapit 2 TUE oraz zakresem ochrony prawa do niezależnego sądu wynikającym z art. 47 Karty Praw Podstawowych Unii Europejskiej (KPP). Trybunał podkreślił, że zgodnie z art. 2 TUE Unia opiera się na wartościach – takich jak państwo prawne, które są wspólne państwom członkowskim, w społeczeństwie opartym między innymi na sprawiedliwości. W tej kwestii należy wskazać, że wzajemne zaufanie między pań-

¹³ Wyrok TSUE z 25 lipca 2018 r., ECLI:EU:C:2018:586.

¹⁴ Zob. szerzej: *The Independence of Judges*, eds. N.A. Engstad, A.L. Frøgstad, B. Tønder, The Hague 2014.

¹⁵ Wyrok TSUE z 27 lutego 2018 r., ECLI:EU:C:2018:117.

stwami członkowskimi UE oraz w szczególności między ich sądami opiera się na zasadniczym założeniu, zgodnie z którym państwa członkowskie podzielały szereg wspólnych wartości, na których opiera się Unia, a sprecyzowanych w art. 2 TUE (pkt 30 wyroku), zaś „artykuł 19 TUE, w którym skonkretyzowano afirmowaną w art. 2 TUE wartość państwa prawnego, powierza zadanie zapewniania kontroli sądowej w porządku prawnym Unii nie tylko Trybunałowi, ale również sądom krajowym” (pkt 32 wyroku). Na tej podstawie i zgodnie z postanowieniem art. 19 ust. 1 akapit drugi TUE państwa członkowskie ustanawiają środki niezbędne do zapewnienia jednostkom poszanowania ich prawa do skutecznej ochrony sądowej w dziedzinach objętych prawem Unii (pkt 34 wyroku). Zdaniem Trybunału, „wśród okoliczności, jakie należy uwzględnić przy ocenie, czy dany organ ma status sądu, znajdują się: ustawowa podstawa prawna organu, jego stały charakter, obligatoryjny charakter jego jurysdykcji, kontradictoryjność postępowania, stosowanie przez organ przepisów prawa oraz jego niezawisłość” (pkt 38 wyroku). Gwarancja niezawisłości, integralnego elementu sądownictwa, jest niezbędna nie tylko na poziomie Unii, ale także na poziomie państw członkowskich, w odniesieniu do sądów krajowych (pkt 42 wyroku). TSUE podkreślił wreszcie, że „pojęcie niezawisłości oznacza między innymi, że dany organ wypełnia swe zadania sądownicze w pełni autonomicznie, nie podlegając żadnej hierarchii służbowej ani nie będąc podporządkowanym komukolwiek i nie otrzymując nakazów czy wytycznych z jakiegokolwiek źródła, oraz że jest on w ten sposób chroniony przed ingerencją i naciskami zewnętrznymi mogącymi zagrozić niezależności osądu jego członków i wpływać na ich rozstrzygnięcia” (pkt 44 wyroku).

Jednak to sprawy zainicjowane pytaniami prejudycjalnymi polskich sądów bądź wszczęte przez Komisję Europejską przeciwko Polsce, na podstawie art. 258 TFUE w ramach procedury naruszeniowej, w związku z uchwalonymi ustawami zmieniającymi sądownictwo stały się kanwą, na której TSUE wypracował obszerną już linię orzecniczą¹⁶ dotyczącą unijnych wymagań dotyczących niezawisłości i niezależności krajowych sądów pod adresem krajowego ustawodawcy¹⁷.

¹⁶ Wyrok TSUE z 25 lipca 2018 r., C-216/18 PPU, LM, EU:C:2018:58; wyrok TSUE z 24 czerwca 2019 r., C-619/18, *Komisja Europejska przeciwko Rzeczypospolitej Polskiej*, EU:C:2019:531.

¹⁷ Zob. m.in.: M. Taborowski, *Mechanizmy ochrony praworządności państw członkowskich w prawie Unii Europejskiej. Studium przebudzenia systemu ponadnarodowego*, Warszawa 2019;

Sprawy te stają się ważnym elementem tożsamości unijnego porządku prawnego jako ponadnarodowego konstytucyjnego systemu rządów prawa w Unii Europejskiej¹⁸. Przy czym część tych spraw nie została jeszcze ukończona – na rozpoznanie czeka wciąż wiele pytań prejudycjalnych polskich sądów (m.in. istotne sprawy C-487/19 i C-508/19 wszczęte pytaniami prejudycjalnymi Sądu Najwyższego, czy też sprawa C-824/18 wszczęta pytaniami prejudycjalnymi Naczelnego Sądu Administracyjnego)¹⁹.

Na chwilę obecną (marzec 2020 r.) zwieńczeniem wykładni TSUE w odniesieniu do zasady skutecznej ochrony sądowej i prawa do niezawisłego sądu, wynikających z art. 19 ust. 1 akapit 2 TFUE i art. 47 KPP, stanowi wyrok w sprawach połączonych C-585/18, C-624/18 i C-625/18 *A.K. przeciwko Krajowej Radzie Sądownictwa*²⁰. Jego pierwszą krajową implementacją, tj. wykonaniem przez sąd pytający, z zastosowaniem kryteriów rozstrzygnięcia sprawy przedstawionych przez Trybunał, był wyrok Sądu Najwyższego z 5 grudnia 2019 r. o sygn. akt III PO 7/18. W zakresie dotyczącym postępowań dyscyplinarnych najważniejsze znaczenie mają tezy wyroku TSUE dotyczące statusu Izby Dyscyplinarnej Sądu Najwyższego (IDSN) jako „sądu” w rozumieniu prawa Unii, a co za tym idzie – w rozumieniu prawa krajowego.

P. Filipek, *Nieusuwalność sędziów i granice kompetencji państwa członkowskiego do regulowania krajowego wymiaru sprawiedliwości – uwagi w świetle wyroku Trybunału Sprawiedliwości z 24.06.2019 r., C-619/18 Komisja Europejska przeciwko Rzeczypospolitej Polskiej*, „Europejski Przegląd Sądowy” 2019, nr 12, s. 4–14; A. Rakowska-Trela, *Sądy i sędziowie wobec niedemokratycznych przemian*, „Studia Politologiczne” 2018, vol. 47, s. 299–315.

¹⁸ S. Adam, *Judicial independence as a Functional and Constitutional Instrument for Upholding the Rule of Law in the European Union*, [w:] P. Craig, S. Adam, N. Diaz Abad, L. Salazar, *Rule of Law in Europe. Perspectives from Practitioners and Academics*, ECJTN, Brussels 2019, s. 15–42; Wniosek Komisji Europejskiej w sprawie wszczęcia w stosunku do Polski procedury art. 7 TUE. *Ramy prawno-polityczne*, red. J. Barcz, A. Zawidzka-Łojek, Warszawa 2018; *Sądowe mechanizmy ochrony praworządności w Polsce w świetle najnowszego orzecznictwa Trybunału Sprawiedliwości UE*, red. J. Barcz, A. Zawidzka-Łojek, Warszawa 2018; zob. też: M. Wróblewski, *Dyskurs konstytucyjny w Unii Europejskiej – pojęcie konstytucji i konstytucjonalizmu w porządku prawnym Unii Europejskiej*, [w:] *Konstytucja dla Europy – przyszły fundament Unii Europejskiej*, red. S. Dudzik, Kraków 2005, s. 69–95.

¹⁹ We wszystkich tych sprawach Rzecznik Praw Obywatelskich przedstawił swoje stanowisko w postępowaniach przed TSUE; zob. <https://www.rpo.gov.pl/pl/kategoria-prawna-i-organizacyjna/TSUE> (17.01.2020).

²⁰ Wyrok TSUE z 19 listopada 2019 r., ECLI:EU:C:2019:982.

W wyroku z 19 listopada 2019 r. TSUE stwierdził, że „artykuł 47 Karty praw podstawowych Unii Europejskiej i art. 9 ust. 1 dyrektywy Rady 2000/78/WE z 27 listopada 2000 r. ustanawiającej ogólne warunki ramowe równego traktowania w zakresie zatrudnienia i pracy należy interpretować w ten sposób, że stoją one na przeszkodzie temu, by spory dotyczące stosowania prawa Unii mogły należeć do wyłącznej właściwości organu niestanowiącego niezawisłego i bezstronnego sądu w rozumieniu pierwszego z tych przepisów. Do tej ostatniej sytuacji dochodzi wówczas, gdy obiektywne okoliczności, w jakich został utworzony dany organ, oraz jego cechy, a także sposób, w jaki zostali powołani jego członkowie, mogą wzbudzić w przekonaniu jednostek uzasadnione wątpliwości co do niezależności tego organu od czynników zewnętrznych, w szczególności od bezpośrednich lub pośrednich wpływów władzy ustawodawczej i wykonawczej, oraz jego neutralności względem ścierających się przed nim interesów, i prowadzić w ten sposób do braku przejawiania przez ten organ oznak niezawisłości lub bezstronności, co mogłoby podważyć zaufanie, jakie sądownictwo powinno budzić w jednostkach w społeczeństwie demokratycznym. Do sądu odsyłającego należy ustalenie, przy wzięciu pod uwagę wszystkich istotnych informacji, którymi dysponuje, czy jest tak w przypadku organu takiego jak ID SN. W razie gdyby tak było, zasadę pierwszeństwa prawa Unii należy interpretować w ten sposób, że zobowiązuje ona sąd odsyłający do odstąpienia od stosowania przepisu prawa krajowego zastrzegającego dla takiego organu właściwość do rozpoznania sporów w postępowaniu głównym, ażeby spory te mogły zostać rozpatrzone przez sąd, który spełnia wyżej wskazane wymogi niezawisłości i bezstronności i który byłby właściwy w danej dziedzinie, gdyby ów przepis nie stał temu na przeszkodzie”. TSUE podkreślił, że ocena niezależności ID SN powinna uwzględniać całokształt okoliczności prawnych i faktycznych – jeśli nawet pojedyncze elementy nie przesądzałyby o braku niezależności ID SN, ich kumulatywny zbieg i łączna ocena mogą uzasadnić konkluzję, że Izba ta wymaganego standardu nie spełnia (punkty 142 i 153 wyroku).

Wykorzystując kryteria oceny organu takiego jak Izba Dyscyplinarna SN, sformułowane przez TSUE, Sąd Najwyższy wyrokiem z 5 grudnia 2019 r., biorąc pod uwagę wszystkie relewantne okoliczności prawne i faktyczne, stwierdził, że ID SN nie jest sądem w rozumieniu art. 47 KPP oraz art. 6 EKPC i art. 45 ust. 1 Konstytucji RP (pkt 79 wyroku SN). Konsekwencją takiego

przesądzenia była odmowa zastosowania przepisów ustawy o SN zakładających wyłączną właściwość ID SN do rozstrzygnięcia rozpatrywanej sprawy sędziego A.K. (pkt 82 wyroku SN).

Wyrok TSUE z 19 listopada 2019 r. w zakresie dotyczącym statusu ID SN, wyznaczając kryteria oceny tego organu jako „sądu” w rozumieniu prawa UE, wykracza dalece poza realia rozpoznanej sprawy prejudycjalnej. Wszystkie bowiem wątpliwości dotyczące tego organu, zidentyfikowane przez TSUE i następnie wykorzystane w wyroku przez SN, odnoszą się również do kompetencji sprawowanych przezeń w odniesieniu do wszystkich spraw dyscyplinarnych, tj. spraw określonych w art. 27 § 1 pkt 1 ustawy o Sądzie Najwyższym. Z uwagi na ten właśnie problem I Prezes SN wezwała w dniu 10 grudnia 2019 r., z uwagi na potrzebę zapewnienia ochrony praw uczestników postępowań sądowych, jak również biorąc pod uwagę konieczność uniknięcia pogłębiania się chaosu prawnego, sędziów Izby Dyscyplinarnej do powstrzymania się od wszelkich czynności orzeczniczych w prowadzonych sprawach²¹. I Prezes SN postanowiła także w dniu 15 stycznia 2020 r., z uwagi na rozbieżności w orzecznictwie, które pojawiły się w uchwałach SN, skierować pytanie prawne do połączonego składu trzech izb Sądu Najwyższego. W odpowiedzi Sąd Najwyższy w składzie Izby Cywilnej, Izby Karnej oraz Izby Prawa Pracy i Ubezpieczeń Społecznych wydał w dniu 23 stycznia 2020 r. uchwałę (sygn. akt BSA I-4110–1/20)²², która stanowi wiążące wszystkie składy Sądu Najwyższego rozstrzygnięcie sposobu krajowej implementacji wyroku TSUE z 19 listopada 2020 r.

Dodać warto, że reakcje niektórych władz publicznych i ich przedstawicieli na uchwałę SN z 23 stycznia 2020 r. były niezwykle emocjonalne i wręcz odmawiające jej waloru prawnego²³. Stanowiska te znalazły swoje odzwierciedlenie m.in. poprzez wszczęcie postępowań przed Trybunałem Konstytucyjnym.

²¹ Oświadczenie Pierwszego Prezesa Sądu Najwyższego z 10 grudnia 2019 r., nr PPI-0131–2757/19, <http://www.sn.pl/aktualnosci/SiteAssets/Lists/Wydarzenia/AllItems/2019.12.10%20-%20O%C5%9Bwiadczenie%20PPSN.pdf> (30.12.2019).

²² Uchwała jest dostępna na stronie SN: <http://www.sn.pl/sites/orzecznictwo/orzeczenia2/bsa%20i-4110-1-20.pdf> (30.03.2020).

²³ Zob.: A. Barczak-Oplustil, W. Górowski, M. Małecki, K. Mamak, M. Pyrcak-Górowska, S. Tarapata, D. Zając, W. Zontek, *Analiza debaty publicznej o uchwale Sądu Najwyższego*, Krakowski Instytut Prawa Karnego Fundacja, 28.01.2020 r., <https://kipk.pl/dokumenty/analizadebaty.pdf> (30.03.2020).

tucyjnym, łączących się z żądaniem wydania przez TK odpowiedniego zabezpieczenia zmierzającego do uniemożliwienia wykonania uchwały SN²⁴. Przedmiotem wniosków skierowanych do Trybunału Konstytucyjnego stały się m.in. zarówno przepisy²⁵, które stanowią podstawę dla Sądu Najwyższego do podejmowania uchwał rozstrzygających rozbieżności w orzecznictwie sądowym, przepisy zinterpretowane przez SN²⁶, jak i sama uchwała SN z 23 stycznia 2020 r.²⁷

Jak wspomniano już wyżej, ustawą o Sądzie Najwyższym z 8 grudnia 2017 r. wprowadzono obszerne zmiany w dotychczasowym systemie odpowiedzialności dyscyplinarnej sędziów oraz postępowaniach dyscyplinarnych ich dotyczących. Od samego początku rozwiązania te budziły liczne zastrzeżenia konstytucyjne oraz dotyczące niezgodności ze standardami międzynarodowymi i unijnymi. Odnosiły się one w toku procesu legislacyjnego do brzmienia i treści tych przepisów, które nadal pozostają aktualne. Dodatkowo jednak negatywna ocena tych przepisów została pogłębiona przez praktykę ich stosowania, przede wszystkim na skutek działań rzeczników dyscyplinarnych sądów powszechnych.

Praktyka stosowania nowych przepisów dyscyplinarnych budziła i budzi duże kontrowersje, jest przedmiotem analizy i krytyki ze strony wielu prawników i organizacji²⁸. Wszczywanie postępowań dyscyplinarnych, już od etapu wszczynanych postępowań wyjaśniających, jest m.in. poddawane syste-

²⁴ TK wydał takie postanowienie (bez uzasadnienia) 28 stycznia 2020 r. w ramach postępowania Kpt 1/20, <https://trybunal.gov.pl/postepowanie-i-orzeczenia/postanowienia/art/10945-spor-kompetencyjny-miedzy-sejmem-rp-a-sadem-najwyzszym-oraz-miedzy-prezydentem-rp-a-sadem-najwyzszym> (30.03.2020).

²⁵ Sprawa K 2/20 wszczęta wnioskiem Prezydenta RP oraz sprawa K 5/20 wszczęta wnioskiem Prezesa Rady Ministrów.

²⁶ Sprawa K 3/20 wszczęta wnioskiem Krajowej Rady Sądownictwa oraz sprawy K 2/20 i K 5/20.

²⁷ Sprawa U 2/20 wszczęta wnioskiem Prezesa Rady Ministrów.

²⁸ Zob. m.in.: J. Kościelny, *Sędziowie pod presją – raport o metodach szykanowania przez władzę niezależnych sędziów*, Iustitia. Raporty, 2019; M. Szuleka, M. Kalisz, *Disciplinary proceedings against judges and prosecutors*, Helsinki Foundation for Human Rights, Warsaw 2019; *The disciplinary system for judges in Poland. The case for infringement proceedings*, The opinion accompanying the ESI report „Under Siege: Why Polish courts matters for Europe”, 22 March 2019; *Poland: the Judges Who Defend the Rule of Law*, Index” EUR 37/9800/2019, Amnesty International 2019.

matycznemu badaniu przez Rzecznika Praw Obywatelskich, który analizuje zarówno indywidualne sprawy dyscyplinarne (na wnioski bądź – w większości przypadków – z urzędu), jak i systemowe aspekty stosowania przepisów dyscyplinarnych. Fundamentalne zastrzeżenia dotyczą przede wszystkim wszczynania postępowań dyscyplinarnych związanych z samym procesem orzekania, a w szczególności kwestii podejmowania przez sądy decyzji o skierowaniu pytania prejudycjalnego do TSUE oraz kontestowania przez rzeczników dyscyplinarnych treści orzeczeń sądowych.

W doktrynie nie ulega wątpliwości, że „przewinienie dyscyplinarne może w zasadzie dotyczyć jedynie przepisów procesowych, niewiązanych się bezpośrednio z samym orzekaniem”²⁹, z kolei „uznanie przewinienia dyscyplinarnego w odniesieniu do wykładni i zastosowania prawa materialnego w procesie podejmowania rozstrzygnięcia kłóciłoby się z konstytucyjną zasadą niezawisłości (art. 178 ust. 1 Konstytucji)”³⁰. Nie ulega też wątpliwości, że prawo sądu krajowego do zwrócenia się do TSUE z pytaniem prejudycjalnym, na podstawie art. 267 TFUE, bez obawy o jakiejkolwiek negatywne konsekwencje dla sędziego, który o tym postanowił, zasiadając w składzie sądu odsyłającego, jest jednoznacznie, stabilnie i mocno chronione przez Trybunał Sprawiedliwości UE. TSUE miał okazję wielokrotnie rozpatrywać sprawy, dotyczące takich, czy innych zagadnień ograniczenia czy sankcjonowania sędziów/sądów pytających prejudycjalnie, i odpowiedź Trybunału była zawsze jedna – sędzia/sąd pytający są chronieni w sposób niemal absolutny, ani ustawodawca krajowy ani jakikolwiek krajowy organ nie może powstrzymać/uniemożliwić/zniechęcać krajowego sądu od dialogu prejudycjalnego z TSUE, który jest istotą (*very essence*) wypełniania przez nich funkcji wykładni i stania na straży jednolitości i efektywności prawa Unii. W świetle utrwalonego orzecznictwa TSUE dotyczącego art. 267 TFUE, kompetencja każdego sądu państwa członkowskiego do skierowania pytania prejudycjalnego nie może być wyłączona lub ograniczona przez jakiejkolwiek organy czy procedury krajowe³¹.

²⁹ B. Szmulik, *Pozycja ustrojowa Sądu Najwyższego w Rzeczypospolitej Polskiej*, Warszawa 2008, s. 393.

³⁰ Ibidem, wraz z podanym orzecznictwem Sądu Najwyższego.

³¹ Zob. m.in. wyroki TSUE w sprawach: C-689/13 *Puligienica Facility Esco SpA* (PFE), C-188/10 i C-189/10 *Melki i Abdeli*; C-173/09 *Elchinov*; C-283/16 *M.S.*, C-5/14 *Kernkraftwerke*.

Należy zgodzić się ze stwierdzeniem, że „uniemożliwianie lub utrudnianie skorzystania ze ścieżki odesłania prejudycjalnego, podobnie jak udaremnianie wykonania wydanego przez TS orzeczenia prejudycjalnego, może być przedmiotem postępowania na gruncie art. 258 TFUE”³². W pierwszym przypadku chodzi o kwestię inicjowania dyscyplinarnych postępowań wyjaśniających w związku ze skierowaniem przez sąd krajowy pytania prejudycjalnego do TSUE (konkretnie – wobec sędziów zasiadających w składzie sądu, który skierował pytanie), w drugim – o sądowe wykonanie orzeczenia prejudycjalnego TSUE. Z pierwszymi przypadkami tego typu mieliśmy do czynienia w związku z zadaniem pytań prejudycjalnych Trybunałowi przez Sąd Okręgowy w Łodzi oraz Sąd Okręgowy w Warszawie, dotyczących nowego systemu środków dyscyplinarnych względem sędziów w Polsce (połączone sprawy C-558/18 i C-563/18). Postępowania wyjaśniające zostały wszczęte przez rzeczników dyscyplinarnych w odniesieniu do sędziów, którzy wydali postanowienia odsyłające w tych sprawach, zaledwie kilka dni później, aczkolwiek rzecznicy dyscyplinarni starali się to tłumaczyć wątpliwościami dotyczącymi prawie identycznego sformułowania uzasadnień tych postanowień. Odnośnie do drugiego typu sytuacji należy wskazać na wszczęte postępowania dyscyplinarne m.in. względem sędziego Pawła Juszczyzna oraz sędziów krakowskich i katowickich, w związku z podjętymi działaniami przez nich mającymi na celu ocenę prawidłowości powołania Krajowej Rady Sądownictwa według kryteriów sformułowanych przez TSUE w wyroku prejudycjalnym z 19 listopada 2019³³.

Konieczność zapewnienia przez państwo członkowskie krajowemu sędziemu pełnej swobody korzystania z możliwości zadawania Trybunałowi Sprawiedliwości, bez groźby zastosowania względem takiego sędziego jakichkolwiek środków dyscyplinujących, została potwierdzona przez TSUE w wyroku z 26 marca 2020 r. w powołanych wyżej połączonych sprawach C-558/18 i C-563/18. TSUE podkreślił, że „[...] już sama bowiem wizja wszczęcia w danym wypadku postępowania dyscyplinarnego z powodu takiego wystąpienia lub zdecydowania się na późniejsze podtrzymanie go może negatywnie wpłynąć na faktyczne wykonywanie przez sędziów krajowych uprawnienia

³² P. Filipek, *op.cit.*, s. 7.

³³ Zob. wystąpienia Rzecznika Praw Obywatelskich, <https://www.rpo.gov.pl/pl/kategoria-konstytucyjna/art-173-niezalezosc-i-niezawislosc-sadow> (14.01.2020).

i funkcji” pozostających do ich dyspozycji w ramach procedury prejudycjalnej (pkt 58 wyroku). TS dodał, że „zapewnienie, by sędziowie ci nie byli narażeni na postępowania lub sankcje dyscyplinarne z racji skorzystania z takiego uprawnienia do zwrócenia się do Trybunału, która to decyzja leży wyłącznie w ich gestii, stanowi ponadto gwarancję nierozłącznie związaną z ich niezależnością (zob. podobnie postanowienie z 12 lutego 2019 r., RH, C-8/19 PPU, EU:C:2019:110, pkt 47), która ma zasadnicze znaczenie w szczególności dla prawidłowego funkcjonowania systemu współpracy sądowej pod postacią mechanizmu odesłania prejudycjalnego przewidzianego w art. 267 TFUE (zob. podobnie wyrok C-216/18 PPU, pkt 54” (pkt 59 wyroku).

Wskazane wcześniej wątpliwości co do zgodności polskiego systemu środków dyscyplinarnych w odniesieniu do sędziów ze standardami prawa Unii znalazły wyraz w dniu 25 października 2019 r. Wówczas to Komisja Europejska (KE) wszczęła przeciwko Polsce procedurę naruszeniową (sprawa C-791/19), zarzucając, że uchybiono zobowiązaniom wynikającym z art. 19 ust. 1 akapit drugi TUE, dopuszczając m.in., aby prawo sądów do kierowania do Trybunału Sprawiedliwości wniosków o wydanie orzeczenia w trybie prejudycjalnym było ograniczone przez możliwość wszczęcia postępowania dyscyplinarnego przeciwko polskim sędziom. Zdaniem Komisji Rzeczpospolita Polska uchybiła także zobowiązaniom wynikającym z art. 267 akapit drugi i trzeci TFUE. W odniesieniu do tego ostatniego zarzutu Komisja uznała za niedopuszczalne, by polskie przepisy krajowe pozwalały na możliwość, aby prawo sądów do kierowania do Trybunału Sprawiedliwości wniosków prejudycjalnych było ograniczone przez możliwość wszczęcia postępowania dyscyplinarnego. W pozostałym zakresie Komisja wskazała na cztery podstawowe problemy. Po pierwsze, zdaniem KE nie do pogodzenia z prawem Unii jest to, że treść orzeczeń sądowych może być kwalifikowana jako przewinienie dyscyplinarne wobec sędziów sądów powszechnych (art. 107 § 1 ustawy – Prawo o ustroju sądów powszechnych – PUSP oraz art. 97 § 1 i 3 ustawy o SN). Po drugie, niedopuszczalne z perspektywy prawa UE jest niezapewnienie niezależności i bezstronności Izby Dyscyplinarnej Sądu Najwyższego, do której właściwości należy kontrola decyzji wydanych w postępowaniach dyscyplinarnych wobec sędziów (art. 3 pkt 5, art. 27 i art. 73 § 1 ustawy o SN w związku z art. 9a ustawy o KRS). Po trzecie, zdaniem Komisji, przyznając Prezesowi Izby Dyscyplinarnej SN prawo do dyskrecjonalne-

go wyznaczania właściwego sądu dyscyplinarnego pierwszej instancji w sprawach sędziów sądów powszechnych (art. 110 § 3 i art. 114 § 7 PUSP), a tym samym nie zapewniając, aby sprawę dyscyplinarną rozstrzygał sąd ustanowiony na mocy ustawy, również naruszono prawo unijne. Wreszcie po czwarte, Polska naruszyła prawo przyznając Ministrowi Sprawiedliwości kompetencję do powołania Rzecznika Dyscyplinarnego Ministra Sprawiedliwości (art. 112b u.s.p.), a tym samym nie zapewniając, aby sprawy dyscyplinarne wobec sędziów sądów powszechnych zostały rozpoznane w rozsądnym terminie, a także przewidując, że: czynności związane z wyznaczeniem obrońcy oraz podjęciem przez niego obrony nie wstrzymują biegu postępowania dyscyplinarnego (art. 113a u.s.p.) oraz, że sąd dyscyplinarny prowadzi postępowanie pomimo usprawiedliwionej nieobecności zawiadomionego obwinionego lub jego obrońcy (art. 115a § 3 u.s.p.), a tym samym nie zapewniając prawa do obrony obwinionych sędziów sądów powszechnych.

W dniu 14 stycznia 2020 r., już w trakcie prac legislacyjnych nad tzw. ustawą dyscyplinującą sędziów³⁴, Komisja Europejska wniosła do TSUE o zastosowanie w postępowaniu C-791/19 środków tymczasowych, polegających na zawieszeniu funkcjonowania Izby Dyscyplinarnej Sądu Najwyższego³⁵. Jak podano, jedną z podstawowych przesłanek wniosku jest obawa niepowetowanej szkody, jaka może wystąpić w odniesieniu do polskiego wymiaru sprawiedliwości w związku z funkcjonowaniem systemu środków dyscyplinarnych w odniesieniu do sędziów i efektu mrozącego, jaki on wywołuje.

Mając na względzie powyższą analizę należałoby zapytać, czy uchwalone w ostatnich latach w Polsce zmiany w systemie odpowiedzialności dyscyplinarnej mogą przejść test zgodności z prawem Unii Europejskiej. Wydaje się, że nie jest to możliwe z kilku względów.

Przede wszystkim trzeba zwrócić uwagę, że to co ustawodawcy polskiemu wydawało się być sferą całkowitej i nieograniczonej regulacji krajowej, nieskrępowanej prawem Unii Europejskiej, jednak mieści w zakresie zobowiązań europejskich Polski. Otóż, na mocy art. 19 ust. 1 akapit 2 TUE każde państwo członkowskie zobowiązane jest do zapewnienia przestrzegania zasady skutecznej ochrony prawnej, co na skutek orzecznictwa TSUE – w tym

³⁴ Ustawa z 20 grudnia 2019 r. o zmianie ustawy – *Prawo o ustroju sądów powszechnych, ustawy o Sądzie Najwyższym oraz niektórych innych ustaw* (Dz.U. 2020, poz. 190).

³⁵ Zob. https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/mex_20_56 (17.01.2020).

przede wszystkim przełomowego orzeczenia w sprawie portugalskich sędziów – należy rozumieć jako zapewnienie skutecznej ochrony sądowej ze strony niezależnych sądów krajowych. Tym samym z uwagi na potrzebę zapewnienia niezależności krajowym organom sądowym polskie rozwiązania ustawodawcze, w stosunku do których podniesiono poważne wątpliwości co do jej naruszania, znalazły się w zakresie zastosowania prawa Unii i orbicie zainteresowania organów Unii. Krajowa swoboda regulacyjna w zakresie kształtowania krajowych systemów wymiaru sprawiedliwości jest duża, musi ona jednak zapewniać realizację zasady skutecznej ochrony prawnej (sądowej) zatem także w odniesieniu do krajowych systemów odpowiedzialności dyscyplinarnej sędziów. Zapewnienie tej zasady dotyczy zaś zarówno krajowych przepisów proceduralnych (procedur dyscyplinarnych), materialnych (w szczególności przesłanek, podstaw odpowiedzialności dyscyplinarnej), jak i instytucjonalnych (dotyczących ustroju i funkcjonowania organów dyscyplinarnych – a więc w polskich realiach rzeczników dyscyplinarnych oraz sądów dyscyplinarnych – na czele z Izbą Dyscyplinarną Sądu Najwyższego). Dodać przy tym należy, że z uwagi na niepodzielność mandatu sędziowskiego³⁶ unijne standardy niezawisłości sędziów krajowych, dotyczące ściśle spraw z tzw. wątkiem unijnym, powinny obejmować cały zakres inwestytury sędziowskiej³⁷. Oznacza to, że w przypadku gwarancji niezawisłości sędziowskiej nie jest możliwa, dopuszczalna co do zasady w innych obszarach, tzw. dyskryminacja odwrotna. W tym przypadku unijne gwarancje niezawisłości sędziowskiej, z racji niepodzielności mandatu sędziowskiego, powinny rozciągać się na całość jego jurysdykcji. Potocznie mówiąc nie można sobie wyobrazić sytuacji, w której rozpatrując sprawę z wątkiem unijnym w poniedziałek posiada gwarancje niezawisłości, a rozpatrując sprawę czysto krajową we wtorek już mu te gwarancje niezawisłości nie przysługują.

Podsumowując, potrzeba zapewnienia efektywności prawa Unii Europejskiej (*effet utile*) wymaga, by system odpowiedzialności dyscyplinarnej odpo-

³⁶ Zob. stanowisko Rzecznika Praw Obywatelskich: <https://www.rpo.gov.pl/pl/content/sprawa-zasad-odpowiedzialno%C5%9Bci-sedziow-przed-TSUE-argumenty-RPO> (17.01.2020).

³⁷ Nie zmienia tego oczekiwania odmowa TSUE udzielenia odpowiedzi na pytania prejudycjalne polskich sądów w wyroku w połączonych sprawach C-558/16 i C-563/18, gdyż przyczyną tej odmowy było stwierdzenie niedopuszczalności pytań, nie zaś pozytywna ocena systemu polskich środków dyscyplinarnych w odniesieniu do sędziów.

wiadał traktatowym standardom skutecznej ochrony prawnej (art. 19 ust. 1 ak. 2 TFUE), gwarancjom prawa do niezależnego sądu (art. 47 KPP) oraz niezakłóconej współpracy między TSUE a sądami krajowymi w ramach mechanizmu prejudycjalnego (art. 267 TFUE).

Dodać można, że literalne brzmienie art. 19 ust. 1 akapit 2 TUE, który nakazuje państwom członkowskim zapewnienie skutecznej ochrony „prawnej”, powinien w przyszłości zaowocować zastosowaniem podobnych (niekoniecznie przecież identycznych), gwarancji niezależności w odniesieniu do innych podmiotów instytucjonalnych wymiaru sprawiedliwości niż sądy. Elementem tego systemu są przecież także inne zawody prawnicze: prokuratorzy, komornicy sądowi, kuratorzy, biegli sądowi, notariusze, profesjonalni pełnomocnicy (adwokaci, radcowie prawni). Z pewnością prawo unijne gwarantuje także tym podmiotom pewną sferę niezależności, służącą realizacji unijnej zasady skutecznej ochrony prawnej, a obowiązek jej zapewnienia ciąży na państwach członkowskich UE.

Literatura

- Adam S., *Judicial independence as a Functional and Constitutional Instrument for Upholding the Rule of Law in the European Union*, [w:] P. Craig, S. Adam, N. Diaz Abad, L. Salazar, *Rule of Law in Europe. Perspectives from Practitioners and Academics*, ECJTN, Brussels 2019.
- Czarnecki P., *Postępowanie dyscyplinarne wobec osób wykonujących prawnicze zawody zaufania publicznego*, Warszawa 2013.
- Filipek P., *Nieusuwalność sędziów i granice kompetencji państwa członkowskiego do regulowania krajowego wymiaru sprawiedliwości – uwagi w świetle wyroku Trybunału Sprawiedliwości z 24.06.2019 r., C-619/18 Komisja Europejska przeciwko Rzeczypospolitej Polskiej*, „Europejski Przegląd Sądowy” 2019, nr 12.
- Gudowska-Natanek E., *Formalne prawo odpowiedzialności dyscyplinarnej sędziów sądów powszechnych*, „Przegląd Prawa Konstytucyjnego” 2018, nr 1.
- Kościerzyński J., *Sędziowie pod presją – raport o metodach szykanowania przez władzę niezależnych sędziów*, Iustitia. Raporty, 2019.
- Kozielewicz W., *Odpowiedzialność dyscyplinarna sędziów, prokuratorów, adwokatów, radców prawnych i notariuszy*, Warszawa 2012.
- Kremens K., *Model postępowania dyscyplinarnego wobec prokuratorów – wybrane zagadnienia*, „Białostockie Studia Prawnicze” 2017, vol. 22, nr 1.

- Postępowania dyscyplinarne w wolnych zawodach prawniczych. Model ustrojowy i praktyka. Materiały z konferencji z dnia 5 marca 2012 r.*, red. A. Bodnar, P. Kubaszewski, Warszawa 2013.
- Rakowska-Trela A., *Sądy i sędziowie wobec niedemokratycznych przemian*, „Studia Politologiczne” 2018, vol. 47.
- Sądowe mechanizmy ochrony praworządności w Polsce w świetle najnowszego orzecznictwa Trybunału Sprawiedliwości UE*, red. Barcz J., Zawidzka-Łojek A., Warszawa 2018.
- Szumlik B., *Pozycja ustrojowa Sądu Najwyższego w Rzeczypospolitej Polskiej*, Warszawa 2008.
- Szuleka M., Kalisz M., *Disciplinary proceedings against judges and prosecutors*, Helsinki Foundation for Human Rights, Warsaw 2019.
- Taborowski M., *Mechanizmy ochrony praworządności państw członkowskich w prawie Unii Europejskiej. Studium przebudzenia systemu ponadnarodowego*, Warszawa 2019.
- Wniosek Komisji Europejskiej w sprawie wszczęcia w stosunku do Polski procedury art. 7 TUE. Ramy prawno-polityczne*, red. Barcz J., Zawidzka-Łojek A., Warszawa 2018.
- Wojtaszek K., *Czy warto pisać o odpowiedzialności dyscyplinarnej sędziów?*, „Krajowa Rada Sądownictwa” 2016, nr 2.
- Wróblewski M., *Dyskurs konstytucyjny w Unii Europejskiej – pojęcie konstytucji i konstytucjonalizmu w porządku prawnym Unii Europejskiej*, [w:] *Konstytucja dla Europy – przyszły fundament Unii Europejskiej*, red. S. Dudzik, Kraków 2005.
- Wróblewski M., *Postępowania dyscyplinarne w wolnych zawodach prawniczych z perspektywy RPO*, [w:] *Postępowania dyscyplinarne w wolnych zawodach prawniczych. Model ustrojowy i praktyka. Materiały z konferencji z dnia 5 marca 2012 r.*, red. A. Bodnar, P. Kubaszewski, Warszawa 2013.